

IV. ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Ο Ι. Θ. Κακριδής προλογίζοντας την έκδοση των *Ιστοριών* του Ηρόδοτου, γράφει:

Πρέπει να το ομολογήσουμε με αρκετή ντροπή: ο Ηρόδοτος μένει λίγο πολύ άγνωστος στο ελληνικό κοινό, αν εξαιρέσουμε τους ελάχιστους ειδικούς, που μελετούν το έργο του από το πρωτότυπο. Του Ομήρου, των τραγικών, ακόμα και του Θουκυδίδη υπάρχουν πολλές και δόκιμες μεταφράσεις, κι έτσι ο ελληνικός λαός, όταν δεν κατέχει καλά την αρχαία μας γλώσσα, μπορεί να τους χαρεί ως ένα βαθμό — ως ένα βαθμό μόνο, γιατί καμιά μετάφραση δεν φτάνει να ισοφαρίσει το πρωτότυπο. Των τραγικών μάλιστα τα έργα οι σύγχρονοι Έλληνες τα γνώρισαν ακόμα πιο καλά με τις παραστάσεις των αρχαίων δραμάτων, που όλο και πληθαίνουν στην Ελλάδα στα τελευταία χρόνια. Αντίθετα ο Ηρόδοτος παραμένει μια άγνωστη μεγαλειότητα.

Και όμως το ιστορικό έργο του Ηρόδοτου μπορεί να κινήσει το ενδιαφέρον των σημερινών Ελλήνων πολύ πιο άμεσα από ό,τι του Θουκυδίδη. Ιστορικός είναι ο Ηρόδοτος, ιστορικός και ο Θουκυδίδης. Μόλις εικοσιπέντε χρόνια χωρίζουν τον πρώτο από το δεύτερο. Και όμως στο έργο τους αντικρίζουμε δυο κόσμους βασικά διαφορετικούς.

Ο Θουκυδίδης περιγράφει τον πελοποννησιακό πόλεμο — και τίποτα άλλο. Τα περιστατικά του πολέμου ακολουθούν στο έργο του το ένα μετά το άλλο χωρίς καμιά παρέκβαση. Ή, για να ακριβολογήσουμε: και όταν ο ιστορικός αναφέρεται παρεκβατικά σε πιο παλιά γεγονότα, δεν το κάνει παρά μόνο για να φωτίσει τα αίτια της σύγκρουσης των Αθηναίων με τους Πελοποννησίους. Και κάτι άλλο όμως: όσο βάστηξε ο πελοποννησιακός πόλεμος (431-404), δεν έγιναν μόνο μάχες στην Ελλάδα. Για να αναφέρουμε ένα χτυπητό παράδειγμα: μέσα στα χρόνια εκείνα οι Αθηναίοι χτίζουν την Ακρόπολη· και όμως δεν υπάρχει καμιά σχετική πληροφορία μέσα στο έργο του Θουκυδίδη, γιατί το χτίσιμο της Ακρόπολης δεν σχετίζεται άμεσα με τον πόλεμο.

Απέναντι στον αθηναίο ιστορικό, που περιορίζει το υλικό του αυστηρά σ' ένα σύγχρονό του πολεμικό έργο, ο πιο παλιός του ομότεχνος με τα κοσμοπολιτικά και διαχρονικά του ενδιαφέροντα αγκαλιάζει όλο το γνωστό τότε κόσμο, για να κρατήσει στη μνήμη των υστερότερων γενεών την κάθε εκδήλωση της ζωής των ανθρώπων από τα πανάρχαια χρόνια ως τη σύγχρονη εποχή. Δεν είναι μόνο τα έργα του πολέμου που συγκινούν τον Ηρόδοτο, ούτε τα ελληνικά μόνο φύλα: όλοι οι γνωστοί τότε λαοί, Μήδοι, Πέρσες, Παφλαγόνες, Τρώες, Φρύγες, Λύκιοι, Λυδοί, Κάρες, Φοίνικες, Σύριοι, Άραβες, Βαβυλώνιοι, Ινδοί,

Ασσύριοι, Βακτριοί, Αρμένιοι, Κόλχοι, Κιμέριοι, Σκύθες, Βουδίνοι, Θράκες, Αιγύπτιοι, Αιθίοπες, Λίβυες, Καρχηδόνιοι, Ιλλυριοί, Ενετοί, Σαρδηνοί, Λίγυες, Ιβήρες, ακόμη και λαοί μυθικοί και απίθανοι, Ανδροφάγοι, Ιχθυοφάγοι, Λωτοφάγοι, Μελάγχλαινοι, Αριμασποί, Υπερβόρειοι· λαοί πολιτισμένοι και πρωτόγονοι, νομάδες και τρωγλοδύτες — όλοι περνούν μέσα από το έργο του Ηρόδοτου. Όλων αυτών των λαών και άλλων πολλών ακόμη την ιστορία θέλει να δώσει ο Ηρόδοτος, όχι όμως μόνο την πολεμική και πολιτική ιστορία. Τον ενδιαφέρει και η γλώσσα τους, τα έθιμά τους, η θρησκεία τους, η ζωή τους γενικά. Και όλα αυτά δίνονται όχι με την ξερή περιγραφή αλλά με πλούσια ανεκδοτολογία. Μέσα στις σελίδες του Ηρόδοτου προβάλλει ο κόσμος της Ελλάδας, της Ιταλίας, της βόρειας Αφρικής, της νότιας Γαλλίας, της ανατολικής Ισπανίας, προπαντός όμως ο κόσμος της Ανατολής σε όλη του την πολύχρωμη χλιδακή ποικιλία, με τους φιλόφιλους και απάνθρωπους βασιλιάδες του, με τις δολοπλοκίες της βασιλικής αυλής και των χαρεμιών, με τα πάθη του, έρωτες και μίσση, φιλίες και έχτρες, πονηρίες και αγριότητες.

Ακόμα ο Ηρόδοτος, όταν μας μιλεί για έναν λαό, περιγράφει και τη χώρα του, τα βουνά και τα ποτάμια της, τα ζώα και τα φυτά της, και τότε έχουμε να κάνουμε πιο πολύ με έναν γεωγράφο ή και εθνογράφο.

Γι' αυτό το λόγο είπα πριν πως το έργο του Ηρόδοτου θα μπορούσε να ψυχαγωγήσει περισσότερο από το Θουκυδίδη τον σύγχρονο άνθρωπο. Έξω από το περιεχόμενο είναι και το ύφος που μας σαγηνεύει· απέναντι στη στριφνότητα του Θουκυδίδα, που θαρρείς πως τσιγκουνεύεται να πει και μια λέξη παραπάνω και δένει την κάθε φράση σ' έναν κόμπο δυσκολοξεδιάλυτο, ο Ηρόδοτος παρουσιάζει ένα ύφος άνετο, αποφεύγοντας να υποτάξει τη μια πρόταση στην άλλη, όπως ταιριάζει άλλωστε στα παραμύθια και στις λογοποιίες (νουβέλες) που μας ιστορεί, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ο Ηρόδοτος δεν είναι τεχνίτης του λόγου, και πολύ μεγάλος μάλιστα.

Η άνεσή του εκδηλώνεται και σε μιαν άλλη πλευρά του έργου, που για να την εχτιμήσουμε, χρειάζεται και πάλι να τον αντιπαραβάλουμε με το Θουκυδίδη. Ο Θουκυδίδης παλεύει να βρει πώς ακριβώς έγιναν τα διάφορα περιστατικά του πολέμου· ρωτάει πλήθος ανθρώπους, διασταυρώνει τις πληροφορίες του, και όταν ύστερα από πολλές προσπάθειες φτάνει να πιστέψει πως βρήκε την αλήθεια, την καταγράφει, χωρίς ν' αναφέρει τους πληροφοριοδότες του, ούτε και τις αντίθετες γνώμες που τυχόν άκουσε. Με τον τρόπο αυτό οι πηγές του παραμένουν εντελώς άγνωστες στο σημερινό ιστορικό, που συχνά θα ήθελε να κάνει κι αυτός τον απαιτούμενο έλεγχο, όσην εμπιστοσύνη και αν έχει στο Θουκυδίδη. Αντίθετα ο Ηρόδοτος καταγράφει ό,τι ακούει, λέγει τα λεγόμενα, κατά την έκφρασή του, όσο αντιφατικές μεταξύ τους κι αν είναι πολλές φορές οι πληροφορίες που παίρνει. Έτσι στα πρώτα κιόλας κεφάλαια της

ιστορίας του, όταν θέλει να εξηγήσει τους λόγους της αντίθεσης ανάμεσα στους Έλληνες και στους βαρβάρους, αναφέρει τις σχετικές γνώμες των λόγιων Περσών και των Φοινίκων, αντίθετες και μεταξύ τους και με όσα ιστορούσαν οι Έλληνες, και στο τέλος γράφει χαρακτηριστικά: «Εγώ γι' αυτά τα πράγματα δεν έρχομαι να πω ότι έγιναν έτσι ή αλλιώς· θα γράψω μόνο γι' αυτόν που ξέρω πως άρχισε πρώτος να κάνει κακό στους Έλληνες» — και ξεκινάει με την ιστορία του Κροίσου, του βασιλιά των Λυδών, που ανήκει στα ιστορικά χρόνια και δεν έχει καμιά σχέση με τις μυθικές αρπαγές γυναικών, που κατά τους Πέρσες και τους Φοίνικες στάθηκαν η αφορμή της έχθρας των Ελλήνων και των βαρβάρων.

Το βασικό ερώτημα για τον Ηρόδοτο είναι: με ποιους τίτλους διεκδικεί το όνομα του ιστορικού, και μάλιστα του πατέρα της ιστορίας; Μα ο Ηρόδοτος δεν δίνει μόνο ανέκδοτα και παραμύθια — αν και η ανεκδοτολογία φωτίζει συχνά τα ιστορικά πρόσωπα καλύτερα από κάθε ξερή περιγραφή· δίνει και πολεμική και πολιτική ιστορία. Το Θουκυδίδη βέβαια δεν τον φτάνει στο βασάνισμα των πηγών του, αυτό όμως δε σημαίνει πως δεν προσπάθησε κι αυτός να δώσει ακριβολογημένα τα ιστορικά γεγονότα, όσο μπορούσε να το κάνει αυτό στα παλιά εκείνα χρόνια.

Η αλήθεια είναι πως ως τα τελευταία χρόνια η δυσπιστία στις μαρτυρίες του ιστορικού μας ήταν γενική. Και τι δεν έχει ακούσει ο Ηρόδοτος από τους αυστηρούς κριτικούς του, πόσες φορές δεν του έχουν αμφισβητήσει το δικαίωμα να λέγεται ιστορικός! Η κριτική του έργου του αρχίζει με το Θουκυδίδη κιόλας, που τον χτυπάει, χωρίς να τον αναφέρει. Λίγα χρόνια αργότερα ο Κτησίας στα «Περσικά» του τον αποκαλεί λογοποιό, εμείς θα λέγαμε παραμυθά. Ο Πλούταρχος γράφει ολόκληρη διατριβή με τον τίτλο «περί της Ηροδότου κακοηθείας». Και η φιλολογική και ιστορική επιστήμη του περασμένου προπαντός αιώνα έκανε ό,τι μπορούσε για να του βρεί λάθη και ανακρίβειες. Συχνά τον κατηγορήσε και πως εσύλησε τους παλαιότερους λογογράφους, χωρίς να τους αναφέρει.

Σιγά σιγά το κύρος του Ηρόδοτου αποκατασταίνεται· ούτε παραμυθάς — φυσικά εκεί που δίνει ιστορία — ούτε λογοκλόπος. Του ξέφυγαν λάθη, εξάπαντος. Ούτε και μπορούσε να κάνει αλλιώς όμως· όχι μόνο γιατί κανένα έργο ανθρώπινο δεν μπορεί να είναι τέλει· ας μην ξεχνούμε πως ο Ηρόδοτος είναι ο πρώτος που γράφει ιστορικό έργο σε τόσην έχταση και ας μην του ζητούμε ό,τι είναι ζήτημα αν θα μπορούσαμε να το ζητήσουμε και από έναν σύγχρονο ιστορικό, που έχει στη διάθεσή του άφθονες πηγές, επίσημα έγγραφα, εφημερίδες κτλ. — την αλάνθαστη δηλαδή κρίση και την απόλυτην ανεξαρτησία από τους πιο παλιούς ιστορικούς.

2. Ο Ρ. Λίβινξτον, στο έργο του *Το ελληνικό πνεύμα και η σημασία του για μας* (μετάφραση Β.Ν.Τατάκη) θεωρεί ως αντιπροσωπευτικότερους εκφραστές του αρχαίου ελληνικού πνεύματος τον Πίνδαρο και τον Ηρόδοτο. Έτσι λοιπόν, για να συλλάβουμε το ελληνικό πνεύμα μέσω του Ηρόδοτου, αφιερώνει τις σελ. 161-172 του βιβλίου του στον Ηρόδοτο, από τις οποίες σταχυολογούμε τις, κατά τη γνώμη μας, πιο ενδιαφέρουσες απόψεις:

Τι ενέπνευσε τον Ηρόδοτο να γράψει την ιστορία του; Όχι τα ελατήρια που εμπνέουν τους καλύτερους ιστορικούς του δικού μας καιρού. Όχι το ένστικτο, το μισά συνειδητό, μισά μηχανικό, να μάθει τι πραγματικά συνέβη, να αποστραγγίξει από τα ταπεινά κατακάθια ισχνούς σπόρους γνήσιας αλήθειας, να βάλει σε κατώτερη από την αλήθεια θέση το γραφικό, το ενδιαφέρον, το ωφέλιμο, το συνετό: ο Ηρόδοτος είχε, όπως θα δούμε, μια ιδιάζουσα, δική του φιλαλήθεια· αλλά δεν ήταν η φιλαλήθεια ενός επιστήμονα ιστορικού. Αλλιώς θα υπήρχαν πολύ λιγότερα «θαύματα» στην ιστορία του.

Τα ελατήριά του δεν ήταν μολαταύτα τα ελατήρια ιστορικών όπως ο Λίβιος ή όπως ο Μακώλεϋ. Δεν έγραψε για να δοξάσει ένα μεγάλο κόμμα, ή ένα μεγάλο λαό, ή μεγάλες αρχές, ή έναν μεγάλο άνδρα: ή, αν το έκαμε, αν ο θρίαμβος της Ελλάδας κατά της Περσίας ήταν η πραγματική του έμπνευση, έγραψε με διαφορετικό πνεύμα από τους ιστορικούς, που τώρα μόλις αναφέραμε. Δεν είναι ένας απλός πανηγυριστής ή ένας απολογητής: δε μιλά για το δικό του λαό, όπως ο Λίβιος μιλά για τους Ρωμαίους, ή ο Μακώλεϋ για τους Ουίγκους (τους φιλελεύθερους) ή ο Καρλάυλ για τον Κρόμβελ*. Δε μιλά για τους Πέρσες όπως ο Λίβιος μιλά για την Καρχηδόνα.

Αν και η Περσία ήταν εχθρός της Ελλάδας, επισύρει την προσοχή στις αρετές των Περσών. Για την αντρεία τους, την απλότητα και τη σκληραγωγία τους, την αγάπη τους για την αλήθεια, την αφοσιωμένη πίστη στους ηγεμόνες τους, τα συνετά έθιμα και τους νόμους τους, για όλα αυτά μιλά με ειλικρίνεια και δύναμη θαυμασμού που σημαδεύει έντονα την ανωτερότητά του από το στενό πνεύμα της εθνικής προκατάληψης... Διακηρύσσει ότι η προσωπική αντρεία των Περσών δεν είναι καθόλου κατώτερη από την προσωπική αντρεία των Ελλήνων, και δίνει σταθερές αιτιολογίες για τις ήττες τους, τις οποίες αποδίδει σε ατέλειες στα όπλα, στην εξάρτηση και στην πειθαρχία. Ο Ηρόδοτος ενδιαφέρεται γενικά περισσότερο για τα ανθρώπινα όντα, τα πάθη και τις συγκινήσεις τους, παρά για τις «δυνάμεις» και τα «κινήματα» του νεότερου ιστορικού.

* Ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος (περ. 60 – 12 π.Χ.), ύμνησε το μεγαλείο της Ρώμης και δεν είχε παρά μόνο πικρόχολα σχόλια για την αντίπαλη πόλη, την Καρχηδόνα· ο Τόμας Καρλάυλ εξιδανίκευσε τη μορφή του Κρόμβελ· ο Τόμας Μακώλεϋ (1800 – 1859), συγγραφέας της ιστορίας της Αγγλίας· η μεροληψία του υπέρ των Ουίγκων τον οδήγησε σε ολοκληρωτική απαξίωση του αντίπαλου κόμματος, των Τόρρυ.

Υπάρχουν πολλοί χαρακτήρες στον Ηρόδοτο που μας αρέσουν, αλλά κανείς από αυτούς δεν είναι ήρωας· και πάω να σκεφτώ ότι δεν είναι κανείς μέσα στον Ηρόδοτο, εκτός ίσως από τον Αριστείδη, που μπορούμε με όλη μας την καρδιά να τον σεβαστούμε. Ίσως αυτό να μην είναι εντελώς λάθος του Ηρόδοτου: είναι όμως γεγονός ότι δεν είναι δικό του το ύφος των κειμένων εκείνων της παιδικής μας ηλικίας, από τα οποία μαθαίνουμε ότι τα Αγγλικά όπλα δεν υπέστησαν ποτέ ατύχημα.

Δεν είναι ο Ηρόδοτος επιστημονικός ιστορικός· δεν είναι ένας συνειδητά άκαμπτος πραγματιστής, αλλά με το γνήσιο, το Ελληνικό ένστικτο της ευθύτητας είδε τους ανθρώπους και τα πράγματα, όπως τα έκαμεν η φύση. Και έτσι η θέση του ως ιστορικού δεν είναι μαζί με το Λίβιο, τον Καρλάϊλ και τους ομοίους τους.

Τότε, γιατί έγραψε την ιστορία του; Την έγραψε, γιατί κράτησε ως την ανδρική του ηλικία ένα δώρο που είναι αρχέγονο μέσα σε όλους μας. Γιατί ο Ηρόδοτος είναι ακριβώς ό,τι θα ήταν ένας άνθρωπος, που ανέπτυξε και διατήρησε αμείωτη την αφελή περιέργεια με την οποία γεννήθηκε. Την ίδια περιέργεια είχε ο Σόλων — αυτή τον έκαμε να ταξιδεύει *θεωρῆς ἔνεκεν*, για να γνωρίσει τον κόσμο· αυτή έκαμε και τον Ηρόδοτο να ταξιδεύει, και να γράφει, όσα είδε. *Θῶμα*—θαύμα, θαυμασμό! ονομάζει την ιδιότητα αυτή, και με αυτό ή με κάποιο άλλο νόημα η λέξη είναι συνεχώς στα χεῖλη του:

—*Θῶμά μοι λέγεται γενέσθαι* — *θῶμα μυρίον*
— *πλεῖστα θῶματα ἔχει* — *θωμάζω τὸ αἴτιον*.

Και πόσο κάτι πιο ενδιαφέρον από το αρχαιολογικό ή εθνολογικό γεγονός, πόση ανθρώπινη φύση δεν περνά σ' επιθεώρηση όσο τον διαβάζομε! Γιατί το «*θῶμα*» του Ηροδότου ξεπερνά πολύ την περιέργεια του Μάρκο Πόλο. Του αρέσει να παρατηρεί και να ζωγραφίζει την ανθρώπινη φύση. Αγαπά το προσωπικό στοιχείο στην ιστορία. Και επειδή είναι αδέσμευτος από πόθο για άμεσο υψωμό, το αφήνει να τον παρασύρει οπουδήποτε είναι δυνατό να το βρει. Έτσι στις σελίδες του πολιτικοί άρχοντες, ιπποκόμοι, γιατροί, παραμάνες, χωρικοί, θεοί, κλέφτες, σκουντουφλούν ο ένας στον άλλο.

Και τα παιδιά, που γενικά τα αποκλείουν από την ιστορία, σκορπίζουν χαρά στην πλατιά ανθρωπότητα του Ηροδότου, και συνεχώς τα συναντούμε στις σελίδες του.

Ο Ηρόδοτος ήταν περισσότερο από απλός ιστορικός. Ήταν ένας άνθρωπος που η πλατιά του συμπάθεια για τον άνθρωπο και το ενδιαφέρον του για τα ανθρώπινα όντα τον τοποθετούν πιο κοντά προς τον Σαίξπηρ παρά προς το Θουκυδίδη.

Όπως στη διανοητική δύναμη, έτσι και στη θρησκευτική και ηθική ικανότητα ο Ηρόδοτος είναι ο γενικός τύπος της Ελληνικής φυλής. Δεν είναι σωστό,

χωρίς αμφιβολία, να γενικεύει κανείς από ένα μόνο άτομο, αλλά το βεβαιώνει τόσο πολύ η ιστορία. Ενώ οι Έλληνες έκαμαν πολλά για τη θεολογία, ωστόσο δε θ' αναζητήσουμε ανάμεσά τους τους μεγάλους θρησκευτικούς δασκάλους της ανθρωπότητας· ενώ έκαμαν πολλά για την ηθική φιλοσοφία, η τελειότητά τους στη σφαίρα της έμπρακτης ηθικής ήταν η αρετή ολίγων ατόμων, όχι η επίμονη ανύψωση ολόκληρου έθνους. Είχαν τη συμπαθητική ιδιοσυγκρασία που κάτω κάτω δείχνεται σαν γρηγοράδα μυαλού, και πάνω πάνω σαν υψηλή φαντασία. Η δύναμη αυτής της ιδιοσυγκρασίας δεν είναι η υπομονετική, η αλύγιστη οικοδόμηση του χαρακτήρα. Τις νίκες της τις κερδίζει με τη λογοτεχνία και τη σκέψη, και με στιγμές λαμπερής ζωής που βαστούν λίγο. Έκαμε τους Έλληνες να γίνονται γρήγορα δέκτες υψηλών ιδεών, υπέρτατων αντιλήψεων για το Θεό, τον άνθρωπο και τον κόσμο. Στιγμές στιγμές ένιωσαν πιο έντονα από κάθε άνθρωπο το μεγαλείο του πατριωτισμού, τη γοητεία της σοφίας, το έξοχο της αρετής· και όμως, όπως συμβαίνει στις τέτοιες φύσεις, ήταν δυνατό να στερούνται την επιμονή στον σκληρό μόχθο, με τον οποίο τα οράματα γίνονται πραγματικότητες. Είχαν τη φύση του ποιητή, που είναι ευαίσθητη στη γύρω του ατμόσφαιρα, και βάφεται με τα χρώματά της όσο γρήγορα και το σύννεφο. Έτσι στις πόλεις τους δημιούργησαν πλούσια ζωή, και στην τέχνη, τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία τους ήταν ικανοί για υψηλές και όμορφες συλλήψεις. Τα τελευταία αυτά ήταν διαρκή, αλλά το πρώτο χάθηκε γρήγορα.

Το ίδιο σε μικρό βαθμό ο Ηρόδοτος είναι μεγάλος ηθικολόγος. Όταν του παρουσιάζεται μια καθορισμένη εκδοχή, συντάσσεται με το μέρος των αγγέλων· καταδικάζει οριστικά ορισμένες υπερβολές· συχνά υποδηλώνει μόνο, χωρίς να λέγει καθαρά, την καταδίκη του γι' αυτές. Από το άλλο μέρος, διηγείται φριχτά πράγματα με το ίδιο πνεύμα με το οποίο διαβάζουμε για φόνους, κάποτε με ενδιαφέρον ευχαριστημένο από το αλλόκοτο των φριχτών αυτών πραγμάτων, κάποτε με όχι δυσάρεστη φρικίαση από τον τρόπο.

Βέβαια αντιλήψεις απαισιόδοξες για την ανθρώπινη ζωή δεν λείπουν από τον Ηρόδοτο, όπως και μελαγχολικά λόγια· όμως γύρω από τον Ηρόδοτο, όπως γύρω από τον Πίνδαρο, δεν κρέμεται κανένα από τα καταθλιπτικά μιάσματα της σύγχρονης απαισιοδοξίας· ο Ηρόδοτος αντικρίζει αυτόν τον κακό κόσμο με την κοινή αίσθηση ανθρώπου γεμάτου υγεία. «Η ανθρώπινη ζωή είναι όπως λέγεις, Αρτάβανε, αλλά ας μη μιλούμε πια γι' αυτήν, κι ούτε να θυμούμαστε τις κακές ημέρες, την ώρα που έχουμε τις καλές μέσα στα χέρια μας. Οι μεγάλες στρατιές της μοίρας είναι εναντίον μας, αλλά αυτό δεν είναι λόγος ν' αφήσουμε τα όπλα να πέσουν από τα άτονα χέρια μας. Αλλά οι δραστήριοι άνθρωποι επιτυχαίνουν γενικά, ενώ εκείνοι που φιλοκοσκινίζουν το καθετί και το στριφογυρίζουν, γενικά δεν επιτυχαίνουν». Γενναία κουβέντα με εξαίρετη αίσθηση, σ' αυτά τα λόγια, και στη μελαγχολία τους και στο θάρρος τους,

αντιπροσωπευτικά της Ελληνικής άποψης για τη ζωή, τουλάχιστο για τα χρόνια πριν από τη Χαιρώνεια. Μας ειδοποιούν να μη μιλούμε για Ελληνική απαισιοδοξία χωρίς να εξηγούμε τι εννοούμε μ' αυτή τη λέξη.

Γιατί οι Έλληνες, όπως είπαμε πριν, κρατούσαν ανοιχτά και τα δυο τους μάτια, και ήξεραν ότι η ζωή θα μπορούσε να δώσει σ' οποιονδήποτε την ευτυχία που αξίζει. Και σε τούτο πάλι το σημείο, αν και η ευτυχία, που ονειροπολεί ο Ηρόδοτος είναι λιγότερο χρυσωμένη από την ευτυχία του Πίνδαρου, ανακατώνει, όπως κι εκείνη, με φλέβα ιδεαλισμού τις συγκεκριμένες εκείνες και γήινες ποιότητες που, όπως είδαμε, αγαπούσαν οι Έλληνες.

Ας ρίξουμε το βλέμμα μας τώρα στη σχέση που έχουν όλα αυτά με το Ελληνικό Πνεύμα.

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι το διανοητικό ενδιαφέρον είναι μια πλευρά του ανθρωπισμού. Εδώ ο Ηρόδοτος αντιπροσωπεύει καλύτερα τους Έλληνες από τον Πίνδαρο, που οι διανοητικοί του αρμοί δουλεύουν κάπως δύσκαμπτα. Δε γυμνάστηκε ποτέ για τον κριτικό έλεγχο, για τη θεωρητική σκέψη· η κριτική του, η θεωρία του είναι η αυθόρμητη εργασία αδιαπαιδαγώγητου μυαλού. Είναι όμως η ακατέργαστη ύλη ενός Σωκράτη ή ενός Πλάτωνα, και μια που αντλούν από τέτοιο απόθεμα, δεν απορούμε για τα υστερότερα διανοητικά επιτεύγματα της Ελλάδας. Ο κοινός άνθρωπος, αλήθεια, δεν ήταν Ηρόδοτος. Αλλά κανείς δε μπορεί να διαβάσει την ιστορία του Ηρόδοτου χωρίς να καταλάβει ότι μας μιλά για ένα λαό που ο ίδιος είχε καταπληκτικά γρήγορο μυαλό και πολύ τον έτερεπε το ταχύ πνεύμα των άλλων, για ένα λαό που, όπως λέει ο Ηρόδοτος, «ἀπεκρίθη ἐκ παλαιοτέρου τοῦ βαρβάρου ἔθνεος ... ἐὼν καὶ δεξιώτερον καὶ εὐθηέης ἡλιθίου ἀπηλλαγμένον μᾶλλον...».

Ήταν το πρόθυμο πνεύμα τους, που φέρνει τους Έλληνες παντού και τους κάνει ο,τιδήποτε. Το πραγματικό πνεύμα του Ηρόδοτου το αποτελεί αυτός ο γρήγορος ευφάνταστος νους, όχι οι θρησκευτικές ή ηθικές του απόψεις.

Και ο Λίβινξτον καταλήγει:

Οι Έλληνες λοιπόν, όπως τους δείχνει ο Ηρόδοτος, είναι απλοί, καλόκαρδοι άνθρωποι — ο Γερμανός θα μπορούσε να τους ονομάσει *gemütlich* — πολύ απλοί για να είναι διανοούμενοι ή ηδονιστές, πολύ ανθρώπινοι για να είναι υλιστές, άνθρωποι που βάζουν σε μεγάλη τιμή τις κοινές αρετές και την ευσέβεια, αλλά που δεν είναι τόσο ιδεαλιστές, ώστε να υποτιμούν την ομορφιά, τα άνετα οικονομικά μέσα, τη δημόσια ταφή και τα αγάλματα στους Δελφούς· ενώ βλέπουν προς μια σκοτεινή άποψη του κόσμου, είναι ικανοί να τον χαίρονται, και ζουν με καλοκάγαθη απλότητα την ευτυχισμένη ζωή του «φυσικού» ανθρώπου.

3. Η ελληνική ελευθερία στον Ηρόδοτο

(Περίληψη διάλεξης του Kurt von Fritz)

Οι περσικοί πόλεμοι, κύριο θέμα της ιστορίας του Ηροδότου, στάθηκαν για τους Έλληνες αγώνας και άμυνα για την προάσπιση της ελευθερίας τους. Το περιεχόμενο της ελευθερίας, οι μορφές της και ο τρόπος που αυτή διασφαλίζεται καλύτερα, αποτελούν σημεία καίρια του ηροδοτείου έργου και θέμα της διάλεξης αυτής.

Για την περσική αντίληψη και πολιτική πράξη η ελευθερία κατοχυρώνεται μόνο μέσα στα αυστηρά και ελεγχόμενα πλαίσια της ανατολικής δεσποτείας — της απόλυτης δηλαδή μοναρχίας. Αντίθετα οι Έλληνες του 5ου αιώνα, ύστερα από τις δοκιμασίες της αριστοκρατικής ολιγαρχίας και κυρίως της τυραννίδας, πιστεύουν ότι μόνο τα φιλελεύθερα πολιτεύματα δίνουν εγγυήσεις για την διατήρηση της ελευθερίας. Η αντίθεση Ελλήνων και Περσών πάνω στο θέμα αυτό φαίνεται καθαρά στο διάλογο Ξέρξη και Δημάρατου: Εκεί ο εξόριστος σπαρτιάτης βασιλιάς αντιπαραθέτει στο ανατολικό το ελληνικό ιδεώδες ελευθερίας· στη θέση του μονάρχη βασιλιά των Περσών, που εγγυάται την πρώτη προϋπόθεση της ελευθερίας, την πειθαρχία, οι Σπαρτιάτες έχουν τον νόμο, που οι επιταγές του είναι πάντα οι ίδιες (περιθώρια για αυθαιρεσία δεν υπάρχουν), που είναι δημιούργημα του συνόλου των πολιτών και μάλιστα γενεών πολλών· ο κάθε πολίτης αποτελεί ελεύθερο, οργανικό μέλος του συνόλου και είναι συνειδητά εντεταγμένος μέσα στη τάξη της πολιτείας. Ότι η ελευθερία, χωρίς την προϋπόθεση του νόμου, οδηγεί στην αναρχία και προετοιμάζει την τυραννίδα, φαίνεται στον Ηρόδοτο από την ιστορία του βασιλιά των Μήδων Δηϊόκη (I 96-98). Για τους Σπαρτιάτες αντίθετα ελευθερία σημαίνει όχι μόνο **νομοκρατία** αλλά και **αυτονομία** και **ισονομία**.

Το γεγονός όμως ότι ο Δημάρατος, προκειμένου να δείξει την αποτελεσματικότητα του νόμου για τη διατήρηση της ελευθερίας, περιορίζεται μόνο στους Σπαρτιάτες, αναφέρει απλώς τις υπόλοιπες δωρικές πόλεις και παρασιωπά ολότελα τους Αθηναίους, αφήνει χώρο για τα εξής ερωτήματα: α) Έχει σε όλες τις ελληνικές πόλεις ο νόμος την ίδια ισχύ, όπως και στη Σπάρτη; β) Μήπως οι Αθηναίοι βλέπουν διαφορετικά τη σχέση νόμου και ελευθερίας; Και γ) Υπάρχει ή όχι ενιαίος νόμος που να ρυθμίζει όχι πια ειδικά τη στάση κάθε πόλης, αλλά όλων των ελληνικών πόλεων απέναντι στην απειλή της ελευθερίας από τους Πέρσες;

Η ιστορία του Ηροδότου μας πείθει ότι ο συγγραφέας της αντιμετώπισε συνειδητά και ο ίδιος τα προβλήματα αυτά. Τα δεδομένα από τη στάση των Θεσσαλών απέναντι στον βαρβαρικό εχθρό αποδεικνύουν ότι ο νόμος δεν αποτελεί σε όλες τις ελληνικές πόλεις επαρκές κίνητρο για την προάσπιση της ελευθερίας. Η συνεργασία των Πεισιστρατιδών με τους Πέρσες, στην Αθήνα, φα-

νερώνει από άλλη άποψη την ίδια αδυναμία του νόμου απέναντι στα συμφέροντα των αντιπάλων πολιτικών μερίδων. Η στάση τέλος των Αργείων και ιδιαίτερα του Γέλωνα στη Συρακούσα, μας αφήνουν να καταλάβουμε ότι η σπαρτιατική αντίληψη του νόμου μόνο στα πλαίσια της κάθε πόλης μπορεί να αποτελεί σταθερή ή ασταθή βάση της ελευθερίας, ενώ στο πεδίο της συνεργασίας των ελληνικών πόλεων προκύπτει συχνά ένα είδος αναρχίας, αφού η τιμή και η ιστορία της κάθε πόλης μπαίνουν πάνω από το κοινό συμφέρον. Τέλος η στάση των Φωκέων, έτσι όπως την ερμηνεύει ο Ηρόδοτος, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και οι ελληνικές πόλεις ακόμη που συμμετέχουν στον κοινό αγώνα, δεν εμφορούνται πάντα από το ιδεώδες του νόμου και της ελευθερίας, αλλά από λόγους που τους υπαγορεύει η αντιδικία τους με άλλες ελληνικές πόλεις. Ένας ανεξάρτητος, πάνω από κάθε πόλη, νόμος που να καθορίζει ενιαία στάση απέναντι στον εχθρό, δεν φαίνεται να υπάρχει. Και μέσα στο μπλοκ των δύο μεγάλων πόλεων που αποφασίζουν πάση θυσία να πολεμήσουν τον εχθρό που απειλεί την ανεξαρτησία της Ελλάδος, δεν υπάρχει μονολιθική αντίληψη της σχέσης νόμου και ελευθερίας.

Και ο δεύτερος διάλογος Δημάρτου και Ξέρξη, ύστερα από τη μάχη στις Θερμοπύλες, δείχνει καθαρά τις ατέλειες της σπαρτιατικής νομοκρατίας. Ο ίδιος ο Δημάρτος δε διστάζει να γίνει προδότης δείχνοντας στον Ξέρξη τον δρόμο που θα του εξασφάλιζε τη νίκη και την υποταγή της Πελοποννήσου. Προπαντός όμως τα λόγια του αποκαλύπτουν πόσο ο σπαρτιατικός νόμος είναι βέβαια επαρκές κίνητρο για τη μέχρι αυτοθυσίας προάσπιση της πατρικής γης, όχι όμως και της ελληνικής· μπροστά σε ένα τέτοιο δίλημμα οι Σπαρτιάτες θα διάλεγαν την προάσπιση της πόλης τους, αδιαφορώντας για τον κοινό αγώνα. Αντίθετα με τους Σπαρτιάτες οι Αθηναίοι παραδίδουν την πόλη τους στην καταστροφή και στον εχθρό για το κοινό καλό. Εδώ έχουμε την πρώτη διαφοροποίηση Αθηναίων και Σπαρτιατών στο θέμα νόμου και ελευθερίας. Η διαφορετική αυτή στάση των Αθηναίων επιβεβαιώνεται ακόμη περισσότερο με την άρνησή τους να προτιμήσουν την πολιτική αυτονομία και την ελευθερία τους (με τον όρο όμως να συνεκστρατεύσουν μαζί με τον Μαρδόνιο εναντίον της Σπάρτης) από την ελευθερία της Ελλάδος· τα επιχειρήματά τους προβάλλουν τώρα νόμους που στέκονται πάνω από τα σύνορα της πόλης τους και καλύπτουν όλο τον χώρο, όπου κατοικούν Έλληνες. Αντίθετα η άρνηση των Σπαρτιατών να ανταποκριθούν στην πρόταση των Αθηναίων και να στείλουν τον δεύτερο χρόνο του πολέμου στην Στερεά Ελλάδα όλο τους τον στρατό (την εποχή αυτή οχυρώνουν με κάθε σπουδή τον Ισθμό για την προάσπιση της Πελοποννήσου μόνο), άρνηση που μόνο την τελευταία στιγμή κάμπτεται – και πάλι όχι από έργοια για την κοινή ελευθερία αλλά για τον εαυτό τους – αποδεικνύει πόσο η σπαρτιατική αντίληψη της ελευθερίας δεν μπορεί να ξεπεράσει τα στενά όρια της πόλης τους.

Ο Ηρόδοτος μέσα στο έργο του διαγράφει τις ποικίλες απόψεις των Ελλήνων πάνω στο θέμα ελευθερία–νόμος: από την κατώτατη βαθμίδα, όπου ο νόμος δεν αποτελεί παρά ασθενές εχέγγυο για την διατήρηση της ελευθερίας (Θεσσαλία, Φωκίδα), ως την ανώτατη, όπου ο νόμος ξεπερνά τα στενά όρια της πόλης και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την σύλληψη μιας πανελλήνιας ελευθερίας (Αθηναίοι), με ενδιάμεση βαθμίδα τη Σπαρτιατική νομοκρατία, που δεν επαρκεί για να λύσει διλήμματα ιστορικά που βάζει η πανελλήνια ζωή.

Η ελληνική ιστορία μετά τα περσικά επιβεβαιώνει τη βασική αρχή, ότι ο Έλληνας νιώθει την ελευθερία του σταθερή μόνο μέσα σε πλαίσια φιλελεύθερα.

Η ελευθερία, έννοια ελληνική, ταυτίστηκε πρώτα στη Σπάρτη με τη νομοκρατία, την αυτονομία και την ισονομία, διευρύνθηκε στην Αθήνα έτσι, που να μπορεί να ασκηθεί σε πλαίσια πανελλήνια και αργότερα πανανθρώπινα. Το δέος απέναντι στους άγραφους νόμους αποτέλεσε το κρίσιμο σημείο της αθηναϊκής δημοκρατίας· η παρουσία του απομάκρυνε το φάσμα της αναρχίας και ταυτόχρονα έσωξε την αυτονομία του ατόμου· ο τραυματισμός του οδήγησε σε περιπέτειες πολιτικές με πολύ πικρά αποτελέσματα. Με όλους όμως τους κινδύνους της η αθηναϊκή αντίληψη για την ελευθερία, το νόμο, τη δημοκρατία και γενικότερα τον τρόπο ζωής αποδείχτηκε η μόνη βιώσιμη.

4. Διάλογος Περσών για το καλύτερο πολίτευμα

Στα κεφάλαια Γ 80-82 ο Ηρόδοτος παραθέτει τον διάλογο για το καλύτερο πολίτευμα ανάμεσα στους επτά Πέρσες ευπατρίδες, που, με επανάσταση, ανέτρεψαν τη βασιλεία του σφετεριστή Μάγου και ξανάδωσαν το κράτος στους Πέρσες:

Γ 80. Κι όταν κατακάθισε η ταραχή και πέρασαν πέντε μέρες, αυτοί που σήκωσαν επανάσταση εναντίον των μάγων έκαναν συμβούλιο για την κατάσταση γενικά και ακούστηκαν πράγματα που μερικοί Έλληνες δεν τα πίστευαν, ωστόσο ακούστηκαν τωόντι. Λοιπόν ο Οτάνης προέτρεπε να κάνουν την εξουσία κοινό κτήμα των Περσών, μιλώντας έτσι: «Έχω τη γνώμη ποτέ πια να μην αναδειχτεί ένας ανάμεσά μας μονάρχης· γιατί ούτε ευχάριστο είναι ούτε καλό. Είδατε βέβαια την αλαζονεία του Καμβύση, που τον οδήγησε στα άκρα, κι από την άλλη έχετε τις εμπειρίες σας από την αλαζονεία των μάγων. Και πώς θα μπορούσε η μοναρχία να είναι κάτι το αξιοσύστατο, την ώρα που ο μονάρχης μπορεί ανεξέλεγκτα να κάνει ό,τι θέλει; Γιατί ακόμα και τον πιο ενάρετο άνθρωπο, αν υψωθεί σε τέτοιο αξίωμα, θα τον έκανε να ξεστρατίσει απ' τις μετρημένες σκέψεις. Γιαί η ευτυχία που αποχτά τον εξωθεί σε υπεροψία, ενώ ο φθόνος απ' την ώρα που γεννιέται ο άνθρωπος είναι ριζωμένος μέσα του· κι από την ώρα που κυριεύεται απ' αυτά τα δυο, δεν υπάρχει κακία που να μην την

έχει, αφού απ' τη μια μεριά είναι ο κορεσμός που τον ωθεί από υπερουψία να πράττει πολλά και απάνθρωπα, κι απ' την άλλη ο φθόνος. Βέβαια ένας τύραννος δεν έπρεπε να νιώθει φθόνο, αφού κανένα αγαθό δεν του λείπει· η συμπεριφορά του όμως στους συμπολίτες του δείχνει το εντελώς αντίθετο· δηλαδή τρέφει φθόνο για τους εξαιρετους πολίτες όσο υπάρχουν και είναι ζωντανοί και βρίσκει τη χαρά του με τους χειρότερους πολίτες· κι είναι ο πρώτος και καλύτερος στο να υιοθετεί τις συκοφαντίες. Κι είναι το πιο αλλοπρόσαλλο πράγμα του κόσμου· γιατί, αν τον θαυμάζουν με μέτρο, δυσανασχετεί πως δεν τον τιμούν πολύ· κι αν τον τιμούν πάρα πολύ, σαν να έχει να κάνει με κόλακες. Κι έρχομαι να πω τα πιο σημαντικά· ανατρέπει πατροπαράδοτα έθιμα, βιάζει γυναίκες, σκοτώνει χωρίς δικαστική απόφαση. Αντίθετα, όταν την εξουσία την έχει η πλειονότητα των πολιτών, πρώτα πρώτα το πολίτευμα έχει το ωραιότερο όνομα, ισονομία, και δεύτερο, δεν κάνει τίποτα απ' όσα κάνει ο μονάρχης· γιατί τα αξιώματα ορίζονται με κλήρο, και για την εξουσία που ασκεί ο καθεὶς λογοδοτεί και η κάθε απόφαση εγκρίνεται απ' το λαό. Λοιπόν, η γνώμη που προτείνω είναι να εγκαταλείψουμε τη μοναρχία και να δώσουμε δύναμη στην πλειοψηφία· γιατί οι πολλοί είναι το παν». Αυτή τη γνώμη λοιπόν εξέθεσε ο Οτάνης.

81. Απ' τη μεριά του πάλι ο Μεγάβυξος προέτρεπε να εγκαταστήσουν ολιγαρχικό πολίτευμα, λέγοντας τα εξής: «Τα όσα είπε ο Οτάνης, για να καταλύσει τη μοναρχία, ας θεωρηθούν και δικά μου λόγια· όμως, με τα όσα μας παραινέση να παραδώσουμε την εξουσία στο πλήθος, δεν πέτυχε το στόχο μας, την καλύτερη γνώμη· γιατί η εκχυδαϊσμένη μάζα είναι το πιο ανόητο και το πιο αλαζονικό πράγμα του κόσμου. Και βέβαια, άνθρωποι που παν να γλιτώσουν από την αλαζονεία του μονάρχη, είναι εντελώς απαράδεχτο να πέσουν στην αλαζονεία του ασύδοτου όχλου. Γιατί ο πρώτος έχει επίγνωση του τι κάνει, ενώ το πλήθος ούτε καν έχει επίγνωση· γιατί πώς θα μπορούσε να έχει επίγνωση κάποιος που ούτε διδάχτηκε ούτε έμαθε κάτι καλό που ν' ανταποκρίνεται στις ανάγκες του, και πέφτοντας με τα μούτρα παρασέρνει, σαν ξεχειλισμένος χείμαρρος, τις δημόσιες υποθέσεις, απερίσκεπτα; Λοιπόν, ας κυβερνηθούν δημοκρατικά αυτοί που θέλουν το κακό των Περσών, εμείς όμως, αφού, ύστερ' από επιλογή ανάμεσα στους πρώτους και καλύτερους σχηματίσουμε συλλογική ηγεσία, σ' αυτή να παραχωρήσουμε την εξουσία· γιατί ανάμεσα σ' αυτούς θα είμαστε κι εμείς οι ίδιοι, κι είναι λογικό οι καλύτεροι άντρες να παίρνουν τις καλύτερες αποφάσεις». Αυτή τη γνώμη λοιπόν εξέθεσε ο Μεγάβυξος.

82. Τρίτος ο Δαρείος δήλωσε τη γνώμη του λέγοντας: «Απ' αυτά που είπε ο Μεγάβυξος, τα όσα αφορούν στον πολύ λαό μου φαίνεται ότι τα είπε σωστά, όμως στα όσα αφορούν στην ολιγαρχία πέφτει έξω. Γιατί, αν βάλουμε μπροστά μας αυτά τα τρία (κι ας πάρουμε το καθένα τους στην καλύτερη εφαρμογή του), δηλαδή τη δημοκρατία και την ολιγαρχία και τη μοναρχία στην άριστη

μορφή τους, υποστηρίζω ότι ανάμεσά τους πολύ ανώτερο είναι το τελευταίο. Γιατί δεν μπορούμε να φανταστούμε τίποτε καλύτερο από έναν άντρα με μοναδική αρετή· γιατί, έχοντας οδηγό στις ενέργειές του σκέψη αντάξιά του, θα κυβερνά άψογα το πλήθος και θα κρατιούνται κατά τον καλύτερο τρόπο μυστικές οι αποφάσεις που έχουν να κάνουν με τους εχθρούς. Στην ολιγαρχία όμως, καθώς πολλοί θέτουν την αρετή τους στην υπηρεσία του κοινού συμφέροντος, δημιουργούνται συνήθως ισχυρά προσωπικά μίσση· γιατί η επιθυμία του καθενός τους να είναι ο κορυφαίος και να επιβάλλει τη γνώμη του οδηγεί σε μεγάλες έχθρες ανάμεσά τους, που οδηγούν σε πολιτικές διαμάχες· και οι πολιτικές διαμάχες οδηγούν σε φονικά, κι οι φόννοι ανοίγουν το δρόμο στη μοναρχία· κι αυτή η κατάληξη αποδεικνύει πόσο αυτό το πολίτευμα είναι το άριστο. Πάλι, αν έχει την εξουσία το πλήθος, είναι αδύνατο να μη προκύψει εξαχρείωση, κι όταν προκύψει εξαχρείωση στα κοινά πράγματα, δε δημιουργούνται μίσση ανάμεσα στους φαύλους, αλλά ισχυρές ομάδες φίλων· γιατί αυτοί που φέρνουν την εξαθλίωση στα κοινά δρουν συνωμοτικά. Κι αυτή η κατάσταση συνεχίζεται, ωστόσο κάποιος γίνει ηγέτης της δημοκρατικής μερίδας και καταργήσει αυτά τα υποκείμενα· και γι' αυτή του την πράξη εξασφαλίζει το θαυμασμό του λαού και μες σ' αυτόν το θαυμασμό αναδεικνύεται ουσιαστικά μονάρχης. Και μ' όλ' αυτά κι αυτός κάνει φανερό ότι το ανώτερο είναι η μοναρχία. Και, για να τα πω συνοπτικά με μια φράση, από πού προήλθε η ελευθερία μας και ποιος μας την έδωσε; ο πολύς λαός, η ολιγαρχία ή μονάρχης; Η γνώμη μου είναι λοιπόν, εφόσον σε έναν άντρα χρωστάμε την ελευθερία μας, να περιφρουρήσουμε το αντίστοιχο πολίτευμα, κι επιπρόσθετα να μη καταργήσουμε τους πατροπαράδοτους νόμους που έχουν καλώς· γιατί δε θα μας βγει σε καλό».

5. Ο οικονομικός παράγοντας στην Ιστορία του Ηροδότου.

Ο Ι. Πεrusινάκης στο βιβλίο του: «Η έννοια του πλούτου στην *Ιστορίη* του Ηροδότου» κάνει λόγο για τον ρόλο που παίζει ο οικονομικός παράγοντας στο έργο του Ηροδότου:

Έχει υποστηριχτεί έπειτα, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ότι οικονομικοί παράγοντες σπάνια παίζουν ρόλο στο έργο του Ηροδότου, ή ότι ο Ηρόδοτος δεν είχε την έννοια ενός οικονομικού συστήματος. Όταν όμως ο Ηρόδοτος δίνει στοιχεία για το κόστος των πυραμίδων, για την παραγωγή από διάφορες καλλιέργειες και εργασίες, όταν αναγνωρίζει την οικονομική σημασία της γης ή ότι καμιά χώρα δεν είναι αντάρκτη· όταν αναφέρεται με θαυμασμό στις εμπορικές δραστηριότητες και ερμηνεύει την προέλευση του πλούτου των Αιγινητών, των Αλκμεωνιδών, αλλά και συγκεκριμένων εμπόρων, όπως του Χάραξου και του Κωλαίου· όταν περιγράφει τους βασιλικούς θησαυρούς και τη φορολογία που τους συσσωρεύει, ή αναφέρει ότι η υπαγωγή των Ελλήνων της Μ. Ασίας σε φόρου υποτελείς

στον Κροίσο υπήρξε αρχή αδικίας· όταν θαυμάζει το χρυσό που βρίσκεται σε διάφορες περιοχές της γης, ή αναγνωρίζει τη σημασία των μεταλλείων και άλλων πόρων (όπως της ξυλείας) για την οικονομική ανάπτυξη μιας πόλης· όταν τέλος, αναγνωρίζει την επιδίωξη πλούτου ως κίνητρο για επεκτατικές δραστηριότητες ή την ύπαρξη πλούτου (σύμφωνα με την ερώτηση του Μαροδονίου) ως αφετηρία για την εξασφάλιση πολεμικής υπεροχής, θα πρέπει να συναγάγουμε ότι ασφαλώς έχει αίσθηση των οικονομικών και γνωρίζει τη σημασία του οικονομικού παράγοντα στην πολιτική ζωή, του ατόμου και της πολιτείας. Ο Ηρόδοτος άλλωστε αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα των χρημάτων και των οικονομικών· γιατί στο θέμα αυτό, περισσότερο παρά οπουδήποτε αλλού, οι άνθρωποι συνήθως λησμονούν το γενικό συμφέρον χάριν του ατομικού. Και η λειτουργία του ατόμου είναι από τα βασικά χατακτηριστικά της *Ίστορίας*. Δε γράφει βέβαια οικονομική ιστορία, αλλά η έμφαση στο *νόμισμα* και το *χρήμα* επιτρέπει ασφαλώς να συμπεράνουμε ότι γνώριζε τη σημασία του, έστω και αν γίνει δεκτό ότι η εικόνα που δίδει ο Ηρόδοτος περιγράφει απλά την κατάσταση της κοινωνίας της εποχής του.

Η παρομοίωση του Ηρακλείτου ότι *πυρός τε ανταμοιβή τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὁκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός* (B 90 DK), που απεικονίζει μια οικονομία βασισμένη στην παραγωγή και ανταλλαγή αγαθών και αποτελεί τη βάση της αντίληψης του Ηρακλείτου για τον κύκλο της αιώνιας μεταλλαγής της ύλης και της ισορροπίας του κόσμου, δε θα πρέπει να είχε διαφύγει την προσοχή του. Η αφηρημένη σκέψη (π.χ. των Προσωκρατικών), όχι μόνο δεν ήταν άγνωστη στον Ηρόδοτο, αλλά και ο ίδιος είχε συμβάλει σ' αυτήν. Ο διάλογος μεταξύ Αθηναίων και Ανδρίων είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα λειτουργίας τέτοιας σκέψης.

Η σημασία όμως που αποδίδει στον πλούτο φαίνεται ακόμη περισσότερο από την λειτουργία του μέσα στην *Ίστορίη* και από τη σχέση του με ηθικές αντιλήψεις του Ηροδότου. Άλλωστε στην καθαρά οικονομική έρευνα έχει δοθεί τελευταία πολλή έμφαση στη σχέση οικονομίας και ηθικής. Ο ρόλος της ηθικής και της οικονομίας είναι παράλληλος. Και όλη η αρχαία ελληνική σκέψη μελέτησε μαζί με την πολιτική, την ηθική και οικονομική συμπεριφορά και δικαιοσύνη, ως συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητας της πόλης κράτους. Έχει ελπίζω δειχτεί ότι ο πλούτος είναι σημαντικό μέρος του συστήματος αξιών και στην ηθική και τη φιλοσοφία της *Ίστορίας*. Είναι μια σημαντική δύναμη στην ερμηνεία των γεγονότων, όπως φαίνεται να την επιχειρεί ο Ηρόδοτος μέσα από έννοιες της τραγωδίας, παρόλο που η οικονομική ζωή για τους αρχαίους ιστορικούς ήταν σχεδόν πάντοτε στο περιθώριο της έρευνάς τους. Και επειδή βάση του ενδιαφέροντός του είναι ο άνθρωπος, ο οικονομικός παράγοντας μπορεί να φαίνεται υποβαθμισμένος, καθώς τα οικονομικά είναι περισσότερο στάση ηθικής.

6. Στο κείμενο που ακολουθεί, ο Δ. Ν. Μαρωνίτης, αφού πραγματεύτηκε τη διχαστική αντιπαράθεση, στην *Ιστορία* του Ηροδότου, Ἑλλήνων και βαρβάρων (το γνωστό ελληνοβαρβαρικό ιδεολόγημα), κάνει λόγο για την υπέρβασή της, με την εξής, όπως λέει, «υπόθεση εργασίας»:

«Η ηροδότεια ανθρωπολογία αφορά εξίσου Ἕλληνες και βαρβάρους, μετριάζοντας τη διχαστική τους αντιπαράθεση.

Είναι καταρχήν ενδιαφέρον να δει κάποιος πώς η σολώνεια θεωρία διεισδύει στην ήπειρο της Ασίας. Ο Κροίσος, πρώτος ακροατής της, σε πρώτη φάση την απορρίπτει, χαρακτηρίζοντας τον Σόλωνα *ἀμαθέα*: όταν όμως συντρίβεται από τον Κύρο, αναγνωρίζει την αξία της, κι ο αναγνωρισμός αυτός τον διασώζει την τελευταία στιγμή από τον θάνατο. Εφεξής ο Κροίσος, απογυμνωμένος από τη δική του εξουσία, γίνεται θεωρητικός σύμβουλος του Κύρου, αργότερα και του Καμβύση. Η παρουσία του Κροίσου μάλιστα σβήνει μέσα στο έργο ανεπαίσθητα, δίχως να δηλώνεται ο χρόνος, ο τόπος και ο τρόπος του θανάτου του.

Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο Ηρόδοτος θέλει τον Κροίσο μεσάζοντα Ευρώπης και Ασίας, διάμεσο αγωγό μεταξύ ελληνικού και βαρβαρικού λόγου. Με τον μικρασιάτη λυδό βασιλιά μεταφέρεται η ηροδότεια ανθρωπολογία από τη μία στην άλλη ήπειρο.

Ακόμη σημαντικότερο, κατά τη γνώμη μου, είναι ένα άλλο δεδομένο: στην εξέλιξη του ηροδοτείου έργου η ιδρυτική πρόταση της ηροδότειας ανθρωπολογίας (*τό θεῖον φθονερόν τε καί ταραχῶδες*) ακούγεται άλλες δύο φορές. Όχι όμως πια από το στόμα ενός σοφού Αθηναίου, αλλά από δύο ξένους. Πρώτα από τον βασιλιά της Αιγύπτου Ἄμαση· ύστερα από τον σύμβουλο του Ξέρξη Αρτάβανο. Τούτο σημαίνει ότι ο πυρήνας της ηροδότειας ανθρωπολογίας διακινείται στο τρίγωνο των τριων ηπείρων, της ηροδότειας δηλαδή οικουμένης.

Τα συμφραζόμενα και στις δύο «βαρβαρικές» περιπτώσεις ενισχύουν το κύρος της ανθρωπολογικής γνώμης που συζητώ. Τα θυμίζω με κάθε δυνατή συντομία:

Ο Ἄμασης, προβεβλημένος με έμφαση στο ηροδότειο έργο για τη στοχαστική του σοφία, διατηρεί σχέσεις και αλληλογραφία με τον διαβόητο τύραννο της Σάμου Πολυκράτη. Σε κάποια στιγμή, ανήσυχος για την υπερβολική ευτυχία του φίλου του, του γράφει: *ἐμοί δὲ αἱ σαί μεγάλαι εὐτυχίαι οὐκ ἀρέσκουσι, ἐπισταμένῳ τὸ θεῖον ὥς ἐστι φθονερόν*. Στην εκφραστική και νοηματική σύμπτωση της θεολογικής γνώμης του Ἄμαση προς την πρότυπη γνώμη του Σόλωνα, θα πρέπει να προστεθεί και η αναλογία των ευκαιριακών συνθηκών: Κροίσος και Πολυκράτης προειδοποιούνται για τη φύση του θεού, όταν βρίσκονται στο απόγειο της εξουσιαστικής τους δύναμης και της υλικής τους ευτυχίας.

Τα συμφραζόμενα της άλλης περίπτωσης: ο Ξέρξης δεν έχει ζευξει ακόμη τον Ελλήσποντο, βρίσκεται στην Άβυδο, όπου εποπτεύει την τεράστια στρα-

τιωτική και ναυτική του δύναμη, καθ' οδόν προς την Ελλάδα, και μελαγχολεί. Σ' αυτήν την κρίσιμη στιγμή ο Αρτάβανος, εξαρχής δύσθυμος και απαισιόδοξος για την όλη επιχείρηση, αποφαίνεται: *ὁ δὲ θεὸς γλυκύν γεύσας τὸν αἰῶνα φθονερός ἐν αὐτῷ εὕρσκεται ἐὼν*. Υποσημειώνω ότι το επίθετο *φθονερός* απαντά τρεις μόνον φορές στον Ηρόδοτο, και τις τρεις ως κατηγορημα του θεού. Κατά τα άλλα η παραλλαγή της σολώνειας θεολογικής γνώμης που επιχειρεί εδώ ο Αρτάβανος, παρουσιάζει και τούτο το ενδιαφέρον: ερμηνεύει κατὰ κάποιον τρόπο τη δυσερμήνευτη σολώνεια γνώμη, καθώς προσθέτει στο πραγματικό πρόσωπο του θεού τώρα και το υποκριτικό προσωπείο του.

Η ερμηνευτική διάθεση του Αρταβάνου ελέγχεται και σε δύο άλλες προηγούμενες και ομόλογες γνώμες που τις απευθύνει και πάλι στον Ξέρξη, όπου εξηγείται η πρακτική του θείου φθόνου προς τον άνθρωπο: *φιλέει γάρ ὁ θεὸς τὰ ὑπερέχοντα πάντα κολούειν* (*κολούειν* θα πει: κουτσουρεύω, κόβω, αποκεφαλίζω)· και αμέσως μετά: *οὐ γάρ ἐὰ φρονέειν μέγα ὁ θεὸς ἄλλον ἢ ἐωυτόν*.

Μπορεί η ηροδότεια ανθρωπολογία να είναι σκοτεινή και απαισιόδοξη ως προς τις σχέσεις θεού και ανθρώπου, αλλά διαφαίνεται φιλόανθρωπη ως προς τις σχέσεις ανθρώπου προς άνθρωπο. Ο απόηχος της *Ιλιάδας* παραμένει και εδώ ευδιάκριτος.

7. Η αλαζονεία της δύναμης

Η βασική σύλληψη του Ηροδότου, ότι πίσω από τις μεγαλύτερες ιστορικές περιπέτειες βρίσκεται η «αλαζονεία της δύναμης», που κατεξοχήν στην *Ιστορία* του έδειξε ο Ξέρξης, βρίσκει σύμφωνους θεωρητικούς της ιστορίας, που επιβεβαιώνουν την άποψη του Ηροδότου με δεδομένα νεότερων εποχών. Έτσι ο J. W. Filbright γράφει:

«Ένα μεγάλο έθνος είναι ιδιαίτερα επιρρεπές στην ιδέα ότι η δύναμή του είναι σημάδι θεϊκής εύνοιας, που το επιφορτίζει με μια ιδιαίτερη ευθύνη για την τύχη άλλων εθνών... Η δύναμη συγγέεται με την αρετή και τείνει να θεωρηθεί σαν ικανή για όλα... Γερμανοί στρατιώτες στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο φορούσαν ζωστήρες που στην πόρπη τους είχαν το επίγραμμα: “Μεθ’ ἡμῶν ὁ Κύριος”. Κυριευμένοι από τον ίδιο περίπου οίστρο — υπερβολική συναίσθηση δυνάμεως και φανταστική συνείδηση αποστολής — οι Αθηναίοι εκστρατεύσανε κατά των Συρακουσών κι ο Ναπολέων και κατόπιν ο Χίτλερ εισβάλανε στη Ρωσία. Με απλά λόγια: μεγαλοποίησαν υπερβολικά τις υποχρεώσεις τους και καταστράφηκαν.

Όσο περισσότερο προβληματίζομαι πάνω στους μεγάλους πολέμους της ιστορίας, τόσο περισσότερο τείνω να δεχθώ την άποψη ότι τα αίτια που τους αποδίδονται — εδάφη, αγορές, πλουτοπαραγωγικοί πόροι, η υποστήριξη ή η διαιώνιση υψηλών αρχών — δεν ήταν καθόλου τα βασικά αίτια που τους προ-

κάλεσαν, αλλά αιτίες ή προφάσεις για ορισμένες ανεξιχνίαστες ορμές της ανθρώπινης φύσεως.

Τα αίτια και οι συνέπειες του πολέμου έχουν πιθανόν περισσότερη σχέση με την παθολογία παρά με την πολιτική, περισσότερη σχέση με τις παράλογες παρορμήσεις της υπερηφάνειας και του πόνου και λιγότερο με λογικούς υπολογισμούς πλεονεκτημάτων και κέρδους.

Δε νομίζω ότι ο κόσμος αμφισβητεί το μεγαλείο της Αμερικής και είμαι βέβαιος ότι η σκληρή συμπεριφορά δεν είναι ο καλύτερος τρόπος για να δείξει ένα έθνος το μεγαλείο του... Υπάρχει κάτι το σωστό και το αξιοθαύμαστο σε μια μικρή χώρα. Η συμπεριφορά αυτή προσδίδει στη μικρή χώρα δύναμη και αξιοπρέπεια που αλλιώς δε θα είχε».

(J. W. Filbright, *Αλαζονεία της δυνάμεως*, μετ. Θ. Παπαμάργαρη).

8. Για το θέμα της καταγωγής των Μακεδόνων, που πραγματεύεται ο Ηρόδοτος κυρίως στο κεφάλαιο Ε 22 (σελ. 175 του διδακτικού εγχειριδίου), συμπληρωματικά παρουσιάζουμε τη μαρτυρία που ακολουθεί:

Σύμφωνα με νεότερους ιστορικούς, το περιστατικό αυτό πρέπει να έγινε στα 496 π.Χ. Εκείνο όμως που κατά τη γνώμη μου έχει μεγαλύτερη αποδεικτική αξία για την καταγωγή του Αλεξάνδρου του Α΄ είναι το γεγονός ότι υμνήθηκε από τον Πίνδαρο (προφανώς με *ἐπίνικον*, όπως προδίδει η φράση *καλὸν ἔργον*, βλ. παρακάτω, με την ειδική σημασία που μπορεί να είχε στον Πίνδαρο), κατά τον τρόπο που υμνήθηκαν οι ταγοί της Θεσσαλίας, οι τύραννοι των μεγάλων πόλεων της Σικελίας και οι βασιλιάδες της Κυρήνης, όλοι τους αναμφισβήτητα ελληνικής καταγωγής. Τα αποσπάσματα του *ἐπινίκου* αυτού, που μας διέσωσαν ο Δίων ο Χρυσόστομος, ο αρχαίος σχολιαστής του Πινδάρου και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, επιτρέπουν την αποκατάστασή του ως εξής (κατά την έκδοση του Aimé Puech, Pindare, t. IV, Παρίσι ²1952, σελ. 187-188):

ΑΛΕΞΑΝΔΡΩΙ ΑΜΥΝΤΑ

*Ὀλβίων ὁμώνυμε Δαρδανιδᾶν,
παῖ θρασύμηδες Ἀμύντα
... πρέπει δ' ἐσλοίσιν ὕμνεϊσθαι
... καλλῖσταις ἀοιδαῖς.
Τοῦτο γὰρ ἀθανάταις τι
μαῖς ποτιψαύει μόνον,
θνάσκει δὲ σιγαθὲν καλὸν ἔργον ἅπαν.*

[Για τον Αλέξανδρο, το γιο του Αμύντα: Εσένα, συνονόματε των αρχοντικών απογόνων του Δαρδάνου, γιε του Αμύντα που δεν έχεις το ταίρι σου στην

τόλμη... στα παλικάρια ταιριάζει να εγκωμιάζονται με τα πιο όμορφα τραγούδια. Γιατί αυτά μονάχα φέρουν τον θνητό κοντά στους τιμημένους θεούς, ενώ κάθε λαμπρό κατόρθωμα πεθαίνει, αν το σκεπάσει η σιωπή.]

Κι ο άλλος φημισμένος υμνητής των νικητών των πανελλήνιων αγώνων, ο Βακχυλίδης, εγκωμίασε τον Αλέξανδρο Α΄ · βλ. J. M. Edmonds, *Lyra Graeca* III (εκδόσεις Loeb), 1980, απ. 70.

(Ηλ. Σ. Σπυρόπουλος, *Μακεδονία και Μακεδόνες στον Ηρόδοτο*, Αθήνα 1993).

9. Αρχαιολογικές μαρτυρίες για τον Ηρόδοτο.

Ο Γ. Μπακαλάκης στο άρθρο του “Αρχαιολογία και Μέση Παιδεία” έγραφε:

«Η μορφή της αρχαίας ελληνικής τέχνης αρχίζει ν’ αλλάζει γύρω στην καμπή από τον 6ο προς τον 5ο π.Χ. αι. Το πρόσωπο ενός νέου ή νέας από εκεί που ήταν σπαρταριστά χαρούμενο και με σπινθηροβόλα μάτια παίρνει τώρα μια εσωτερικότητα· γίνεται κάπως σκεπτικό, σοβαρό, εσώτροπο και λίγο αυστηρό. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά του προσώπου δένονται με τον καιρό αυστηρά αρμονικά, προ πάντων στα χρόνια που ο Πίνδαρος μας χαρίζει τα ποιητικά πορτραίτα του. Δικά του είναι τα λόγια «αὐστηρά ἁρμονία».

Η αλλαγή αυτή άρχισε, το ξέρουμε καλά, στην τέχνη της Αθήνας πριν από τα Μηδικά. Είναι όμως δυνατό να μην τράφηκε από το συνολικά μεγάλο φρόνημα των Αθηναίων ύστερα από τα κατορθώματά τους;

Στο σημερινό εγχειρίδιο του Ηροδότου το μόνο σχόλιο που υπάρχει για τον Καλλίμαχο, τον πολέμαρχο που σκοτώθηκε στο νικηφόρο αγώνα ενάντια στους επιδρομείς, είναι ότι κατάγονταν από τις Αφίδνες, «τον σημερινό Καπανδρίτη». Δε θα φωτιζονταν καλύτερα και η εποχή και τα γεγονότα, αλλά και το πρόσωπο του πολέμαρχου, αν μιλούσαμε στα παιδιά για τη μαρμαρένια Νίκη που έστησε (*ἀνέθηκε*) πάνω στην Ακρόπολη νεκρός πια ο Καλλίμαχος, με το επίγραμμα στα βάθρο της που την ονομάζει «ἄγγελον τῶν ἀθανάτων θεῶν»; Νίκη και βάθρο βρίσκονται σήμερα, δεν έχει καμιά σημασία αν είναι αρκετά κακοποιημένα από τους εισβολείς, στο Μουσείο της Ακροπόλεως.

Δε θα ζωντάνευε περισσότερο η φαντασία των παιδιών, αν αναφέραμε ότι στην Ολυμπία ανέθεσε ύστερα από τη νίκη ο Μιλτιάδης το ελληνικό ως σχήμα χάλκινο κράνος του, με την επιγραφή στην παρυφή του; Το ανάθημα δεν το αναφέρει καμιά πηγή, βρέθηκε όμως στις ανασκαφές. Δίπλα σ’ αυτό, στο ίδιο Μουσείο, εκτίθεται ένα άλλο χάλκινο κράνος, ανατολίτικο τούτο στη φόρμα του, με την επιγραφή «Ἀθηναῖοι ἀπὸ Μέδον ἑλόντες».

Με τον τύμβο των Μαραθωνομάχων και τον πολεμιστή Αριστίωνα σκαλισμένο επάνω στην επιτύμβια στήλη του οι ασύλληπτες μορφές των Μαραθωνομάχων γίνονται πιο πιστευτές. Κι απ’ την άλλη μεριά τα μπόλικά *δστρακα*

(=θραύσματα από αγγεία· όχι ὄστρεα – στρείδια), που βρέθηκαν στις ανασκαφές της αρχαίας αγοράς και εκτίθενται στο Μουσείο της στοάς Αττάλου, με τα ονόματα των πιο σπουδαίων ανδρών της αρχαιότητας, του Θεμιστοκλή, Αριστείδη, Περικλή κ.ά., αποτελούν ατράνταχτα πειστήρια και φωτίζουν την εποχή τους από πάρα πολλές πλευρές.

Έτσι το μάθημα της αρχαιογνωσίας όσο πιο πολύ φωτίζεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα, τόσο πιο πολύ χρονικά απομακρυσμένα γεγονότα έρχονται κοντά μας και προβάλλουν στα μάτια των παιδιών με τη δύναμη της πραγματικότητας. Ειδικότερα για τον Ηρόδοτο:

Δεν είναι λίγος ο κόπος, αλλά και η χαρά εκείνου που θα διδάξει τον Ηρόδοτο, σ' όποιες τάξεις κι αν τον διδάξει, ως κείμενο. Όπως κι αν έχει το πράγμα, και ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης όχι μόνον αρχαιολογούν, αλλά και πολλές σελίδες τους μπορούν να εικονογραφηθούν και να υπομνηματισθούν αρχαιολογικά.

Και ο Κροίσος και ο ναός της Εφέσου, που στις κολόνες του σώζεται το όνομά του, και η παράσταση του υπερφίалу ηγεμόνα επάνω στη φωτιά, έτσι που μας τη δίνει ένας αμφορέας στο Λούβρο, ζωντανεύουν αφάνταστα το κείμενο.

Ο πατέρας της Ιστορίας αδικήθηκε πολύ με τον χαρακτηρισμό του παραμυθά. Αν λέγει απίστευτα πράγματα καμιά φορά, δε φταίει μονάχα αυτός, αλλά οι πληροφορητές του και πάνω από όλα η παλαιότερη εποχή για την οποία μιλεί. Δε σώζονται βέβαια οι λακωνικοί κρατήρες (που αναφέρει στο 1ο βιβλ. 51 και 70) του Κροίσου στους Δελφούς, και ο άλλος που τον έστειλαν οι Σπαρτιάτες για τις Σάρδεις και δεν πρόλαβε να φτάσει. Ο πρώτος χωρούσε 15.600, ο δεύτερος 7.800 κιλά. Έχουμε όμως έναν πελώριο, λακωνικό, χάλκινο κρατήρα, που το ύψος του είναι 1.64μ., το βάρος του 209 κιλά και η χωρητικότητά του 1.200 κιλά. Βρέθηκε στο Βίξ, στις πηγές του Σηκουάνα, και χρονολογείται γύρω στα 525 π.Χ.

Οι ανασκαφές στη Σάμο και τα δυο τοπικά Μουσεία έχουν τη δυνατότητα να εικονογραφήσουν πληρέστερα το κείμενο του Ηροδότου σχετικά με τους ναούς της Ήρας, με τον Πολυκράτη και τα έργα του, το δαχτυλίδι του και το μαρτυρικό θάνατο του άτυχου ηγεμόνα.

Στο 5ο βιβλ., κεφ. 31, για να δείξει ο συγγραφέας τη δύναμη της Νάξου στα χρόνια εκείνα λέγει: «...τὰς ἐκ ταύτης ἡρτημένας, Πάρον καὶ Ἄνδρον κτλ.», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν υπήκοοι της Νάξου. Για να καταλάβουμε αυτή την υπεροχή της Νάξου, χρειάζεται να επικαλεσθούμε τη Δήλο, όπου σώζονται ο οίκος, η στοά, ο κολοσσός των Ναξίων, σφίγγες, κούροι και κόρες.

Στο 5ο βιβλ. 97 λέγει ο Ηρόδοτος για τους Μιλησίους ότι είναι άποικοι Αθηναίων. Η πληροφορία αυτή πρέπει να συμπληρωθεί με το γεγονός ότι σήμερα στη Μίλητο και σε άλλα μέρη της Μ. Ασίας έχουμε πολλά και λαμπρά μυ-

κηναϊκά ευρήματα. Έτσι ο μαθητής θα συλλάβει το βαθμό της επικοινωνίας με τη Μ. Ασία στα χρόνια εκείνα και τη σημασία της.

Με λίγες φωτογραφίες και αναφορά στα πιο σημαντικά ευρήματα από τη Θάσο (5,44), Άκανθο, Δήλο – Ρήνεια (5, 97) μπορεί να ζωντανέψει πειστικά ο ρόλος που έπαιξαν τα κέντρα αυτά.

Στο 6, 109 ο Μιλτιάδης επικαλείται τους Τυραννοκτόνους, για να φιλοτιμήσει τον Καλλίμαχο. Πόσα μπορούμε να πούμε γι' αυτούς και για το δεύτερο σύνταγμα των τυραννοκτόνων, το μεγάλο νόημα που έχει και για την ιστορία και για την τέχνη το έργο αυτό, που το ξέρουμε από αντίγραφα, αγγειογραφίες κτλ. κι έχουμε κι ένα κομμάτι από το ενεπίγραφο βάθρο του. Καιρός τώρα ν' αφήσουμε τον Ηρόδοτο, αφού σημειώσουμε την απαραίτητη γνώση της τοπογραφίας των Θερμοπυλών και άλλων τόπων».

V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ

Με αφετηρία την πληροφόρηση που παρέχεται στο διδακτικό εγχειρίδιο και το “Βιβλίο του Καθηγητή”, καλό είναι να εμβαθύνουμε περισσότερο στο έργο του Ηροδότου. Στην κατεύθυνση αυτή μπορεί να σταθεί χρήσιμη η πεντάτομη έκδοσή μας των “Ιστοριών του Ηροδότου” (Εισαγωγή, Αρχαίο Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια, Αναλυτικά Ευρετήρια) που βιβλιογραφικά έχει ως εξής: Ηροδότου Ιστορία, I: Κλειώ (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Αρχαίο Κείμενο) έκδοση Πατάκη, Αθήνα 1998· και (με Αρχαίο Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια): II (Ευτέρπη, Θάλεια), Πατάκης, Αθήνα, 1998· III (Μελπομένη–Τερψιχόρη) και IV (Ερατώ, Πολύμνια), Γκοβόστης, Αθήνα, 1992 και 1993· τέλος (με Αρχαίο Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια και Αναλυτικά Ευρετήρια): V (Ουρανία, Καλλιόπη), Γκοβόστης, Αθήνα, 1995. Στα σχόλια της έκδοσης αυτής δίνεται βιβλιογραφία που εξυπηρετεί τη μελέτη των επιμέρους ενοτήτων του έργου. Για περισσότερο εμπειριστατωμένη κατατόπιση, συμπληρωματικά παραθέτουμε βιβλιογραφία:

α) Γενικά βοηθήματα: Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία, βασικό όργανο μελέτης είναι το *A Commentary on Herodotos* των W. W. How και J. Wells (σε δύο τόμους, Οξφόρδη 1967 ο πρώτος και 1968 ο δεύτερος). Επίσης, η δεκάτομη έκδοση του Ph.-E. Legrand, *Herodote, Histoires*, στη σειρά Belles Lettres, όπως και η πρόσφατη εννεάτομη έκδοση του D. Asheri και των συνεργατών του, *Erodoto, Le storie*, Ρώμη, 1988κεξ. Στερεότυπη έκδοση: C. Hude, στη σειρά Oxford Classical Texts, δίτομη (η τρίτη, του 1927).

– Για την αρχαία ελληνική ιστοριογραφία και (ειδικότερα) τον Ηρόδοτο:

Bury J., *Οι Αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί* (μετ. Φ. Βώρου), Αθήνα, 1970.

Jacoby F, *Griechische Historiker*, Στουτγάρδη 1956 (για τον Ηρόδοτο, οι σελ. 7-164).

Easterling – Knox, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μετ. Ν. Κονομής) Αθήνα, ²1993.

Lesky A. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μετ. Αγ. Τσοπανίκη) Θεσσαλονίκη, ⁵1981.

Μαρωνίτη Δ. *Ηροδότου Ιστορίαι, Κλειώ*, Αθήνα, 1964 (οι σελ. 19-140)

Επίσης: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Γ₂, σελ.430-451 (για τον Ηρόδοτο, οι σελ. 432-441, από τον Β. Άτσαλο, 1974).

– Για τα ιστορικά γεγονότα που πραγματεύεται ο Ηρόδοτος:

Botsford G. και Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία* (μετ. Σ. Τσιτσώνη), MIET, Αθήνα, 1977.

Επίσης: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Β, σελ. 252-364.

β) Ειδικότερες μελέτες:

Κακριδής, Ι. Θ., *Ελλήνων Λόγοι*, Αθήνα, 1981, σελ. 1-131.

Λίβινξτον, Ρ., *Το ελληνικό πνεύμα και η σημασία του για μας* (μετ. Β. Τατάκης), Αθήνα.

Περυσινάκης, Ι., *Η έννοια του πλούτου στην Ιστορία του Ηροδότου*, Ιωάννινα 1987.

γ) Για τη διδασκαλία του Ηροδότου στο Γυμνάσιο:

ΚΕΜΕ, *Εισηγήσεις*, Αθήνα, 1976 (οι σελ. 162-226).

Μαρκιανός Σ., *Ερμηνευτική και μεθοδολογική προσέγγιση των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Αθήνα, 1978.

Παπαριζός Ι., *Η Ηροδότου Ιστορία στην Α΄ Γυμνασίου*, Θεσσαλονίκη,² 1980.

Σπυρόπουλος Ηλ., *Τα αρχαία ελληνικά στο Γυμνάσιο και το Λύκειο*, Αθήνα, 1980.

Σπυρόπουλος Ηλ., *Αρχαιοελληνικός λόγος και σύγχρονη εκπαίδευση*, Αθήνα, 1992.

«Φιλολόγος», *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία, Α΄*, Θεσσαλονίκη, 1999 (οι σελ. 58-79 και 260-272).

Χρηστίδης Χ., *Προτάσεις για τη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών*, Μέρος Β΄, Αθήνα, 1989 (οι σελ. 170-193).

**VI. ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ**
που περιλαμβάνονται στο σχολικό εγχειρίδιο

Βιβλίο Α' (Κλειώ):			Κεφ.	68-70	222
	Σελ.		»	73	223
Κεφ.	1-6	19	»	124-25	227
»	23-24	257	»	148	228
»	26	22	»	172	259
»	29-33	27	»	178-79	230
»	34-45	245			
»	46	37	Βιβλίο Γ' (Θάλεια):		
»	53-54				Σελ.
»	59	38	Κεφ.	19-23	260
»	64-66	39	»	40-43	249
»	69-71	40	»	60	230
»	81-88	42	»	102	236
»	141	45	»	104-106	236
»	142	237	»	117	237
»	144	202	»	139-40»	263
»	148	202			
»	149	203	Βιβλίο Δ' (Μελπομένη):		
»	151	203			Σελ.
»	178-183	207	Κεφ.	36-37	195
»	187	211	»	40-42	195
»	192	211	»	45	195
»	194	212	»	62	238
»	196	213	»	103	239
			»	196	239
Βιβλίο Β' (Ευτέρπη):			Βιβλίο Ε' (Τερψιχόρη):		
	Σελ.				Σελ.
Κεφ.	2	258	Κεφ.	16	240
»	3-4	226	»	22	173
»	4-8	217	»	78	53
»	10,12	219	»	92	251
»	14	220	»	96-97	53
»	19	220	»	99-103	54
»	35-37	224	»	105	54
»	50	226			
»	65	221			

Βιβλίο ΣΤ΄ (Ερατώ):

	Κεφ.	Σελ.
	18	58
»	21	58
»	31-2	59
»	48-9	65
»	94	68
»	102-3	68
»	105-17	69
»	120	74
»	127-29	265

Βιβλίο Ζ΄ (Πολύμνια):

	Κεφ.	Σελ.
	1	81
»	4-8	82
»	19-22	84
»	24-26	85
»	32-37	86
»	40-41	87
»	44-46	88
»	53-56	90
»	59-60	91
»	100-5	94
»	106-7	190
»	131-36	103
»	138-45	105
»	175	108
»	177	109
»	201-4	113
»	206	114
»	208-13	115
»	215-18	117
»	223-26	120
»	228	121
»	238	122

Βιβλίο Η΄ (Ουρανία)

	Κεφ.	Σελ.
	26	122
»	40-2	129
»	49-64	131
»	74-76	
»	78-84	
»	86-89	146
»	91	147
»	95-99	151
»	113	157
»	115-18	157
»	123-25	152
»	137-38	267
»	140-44	160

Βιβλίο Θ΄ (Καλλιόπη)

	Κεφ.	Σελ.
	1-5	163
»	19-20	169
»	22-25	170
»	44-45	171
»	61-65	174
»	70-71	175
»	73-74	175
»	80-2	177
»	90-2	183
»	96-104	184
»	106	187
»	114-15	188
»	117-18	188
»	121	189